

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА СКЛАДНОПДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ МЕТИ З ДІЄСЛІВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ

У статті представлено аналіз особливостей семантико-синтаксичної організації складнопідрядних речень мети з дієслівними предикатами фізичної дії; схарактеризовано базові дієслівні предикати дії та їх роль у формуванні структури речення, здатність відкривати позиції для адвербіальної синтаксими зі значенням мети.

Ключові слова: мета, складне речення, структурна схема, інфінітив, суб'єкт, дієслівний предикат, поширювач.

Питання семантико-синтаксичної природи речення вже тривалий час перебувають у полі зору граматистів і сьогодні є надзвичайно актуальними. На думку І.Р. Вихованця, „центральне питання синтаксису мови – дати викінчену теорію речення як основної синтаксичної одиниці, оскільки основна синтаксична одиниця включає до своєї структури інші синтаксичні одиниці, нижчі за граматичним рангом і підпорядковані їй” [1, 48]. Попри це, й досі комплексно не досліджено специфіку побудови складних речень із семантикою мети, що сформовані предикатами різних лексико-семантичних груп. Саме тому статтю присвячено аналізу структурної та семантичної організації складних речень мети з дієслівними предикатами фізичної дії.

Поняття фізичної дії, поряд із поняттям руху і переміщення, складає концептуальну основу семантичного поля «дія», організованого дієслівними одиницями. Загальна семантика фізичної дії об'єднує значну кількість значень, серед – активний фізичний вплив на об'єкт, створення, перетворення, знищення, об'єкта, механічна зміна об'єкта, побутова господарська діяльність суб'єкта, спрямована на певні зміни й створення нових об'єктів, приєднання чи відчуження об'єкта, перетворення, зближення, об'єднання, просторової взаємодії суб'єкта і об'єкта, каузація, несамостійне переміщення об'єкта тощо. Спільною для всіх цих значень є основна ознака, яка засвідчує те, що при дієслівних предикатах фізичної дії активність виходить від агентивного суб'єкта, який фізично впливає на об'єкт і викликає в ньому певні зміни. Сема активності в таких предикатах пов'язана зі значенням вольового зусилля, прикладенням енергії з боку суб'єкта. На цю особливість звертав увагу ще О.Пешковський: “Усяке дієслово вперш за все означає дію... І значить, у дієслові, якщо воно зображує дію, повинен бути відтінок волі, наміру” [2, 101]. Активному діячеві протиставлений інший учасник ситуації, передбачений дієсловом фізичної дії, – об'єкт, тобто субстанція, яка створюється, змінюється чи знищується у процесі дії. Дія активних дієслів спрямована на об'єкт і повністю охоплює його, бо об'єкт є метою, кінцевим результатом дії. Попри те, що саме найменування фізичної дії містить у собі мету (наприклад: *Фінкою Тягнирядно перерізає* [перерізає для чого? щоб перерізати] *вірвовки* (А. Головка), її здійснення часто передбачає реалізацію іншої – гіпотетичної, уявної – мети, названої інфінітивом мети (наприклад: *Нарешті, щоб звільнити Андрія, він перерізає ці страшенно грубі нитки* (А. Головка).

Задля виявлення специфіки реалізації семантики мети в складнопідрядних реченнях дієслівні предикати фізичної дії у дослідженні класифіковано на узагальнені групи:

1) дієслова створення об'єкта з архісемою «створення», які демонструють конструктивну діяльність суб'єкта, реалізовану в способі, матеріалі і знарядді фізичної дії;

2) дієслова знищення об'єкта з архісемою «руйнування», яка корелює з поняттям деструкції, конкретної фізичної дії, що репрезентує деструктивний вплив на предмет з метою його зруйнування чи пошкодження, у результаті чого якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується його цілісність;

3) дієслова фізичного впливу (позитивного, негативного, нейтрального), що призводить до змін чи перетворень в об'єкті.

1. Дієслівні предикати **створення об'єкта** (*будувати, виводити, гатити, городити, зводити, класти, крити, мостити, мурувати, випилювати, в'язати, гаптувати, клепати, майструвати, плести, ткати, шити, варити, в'ялити, жарити, квасити, консервувати, пекти, смажити, друкувати, публікувати, збирати, клеїти, виготовляти, конструювати, моделювати, продукувати, проектувати, рихтувати, робити, складати, творити, фабрикувати, формувати*), організують такі складні речення з інфінітивом мети, у яких реалізована семантика:

1) уможливлення руху суб'єкта, наприклад: *Зараз у Тамбові уже дві години збираємо шостий підпис на одержання бензину, щоб доїхати до Рязані* (О. Довженко); *Щоб не бігати кругом через ворота, Карпо й Лаврін зробили в дворі через тин перелаз* (І. Нечуй-Левицький);

2) уможливлення переміщення об'єкта, наприклад: **Будували, щоб** пробиватися з оточення й **вивести** всіх ранених, всі незчисленні обози дивізії, санітарні валки, частини обслуговування й господарчі частини... (І. Багрянний);

3) створення / придбання іншого об'єкта, наприклад: *Він знає, що цей режим ніби навмисне створений, щоб викликати і множити труднощі* (У. Самчук); *Він скрутив кедрову кору і зробив із неї вудку, щоб піймати Міше-Наму* (Олександр Олесь);

4) знищення іншого об'єкта, наприклад: *Ужедесь теуть дошки для помосту і ставлять колесо, щоб нас четвертувати* (Л. Костенко); *Не гадав, що цар так скоро й рішуче поробить усі заходи, щоб у почині задавити мазепинське повстання* (Б. Лепкий);

5) фізичного впливу на інший об'єкт, наприклад: *Отаку неприглядну картину треба намалювати, точну, правдиву й чесну, і подати уряду, щоб після війни почати по-новому підходити до свого культурного господарства* (О. Довженко);

6) реалізації інтелектуальної чи пізнавальної діяльності, наприклад: *Після бою командир батальйону збирає все разом, щоб зробити підсумки* (О. Гончар); *Сириця, хоч була м'яка і слизька, не дуже подавалася, і тут це доводилося робити це потай, щоб не зауважив Ситник* (П. Загребельний);

7) демонстрації об'єкта, наприклад: *Ще робили персні з печатками і розмаїті наруччя коло зап'ястя – це все, щоб похвалитися багатством, показати, як багатство переходить у красу* (П. Загребельний);

8) уможливлення фізіологічного процесу, наприклад: *Я ... А я зліплю кухлятку, – щоб водицю пити!* (П. Воронько);

9) зміни психічного стану суб'єкта, наприклад: *Віночок собі сплела, щоб тішитися, милуючись своїм відображенням у воді* (Панас Мирний);

10) психо-емоційного впливу на об'єкт, наприклад: *Щоб горобців шкідливих настрашити, вигадливий хазяїн взяв Соломяного діда приладнав...* (Л. Глібов);

11) реалізації фізичного процесу, наприклад: *Будують добре заличковану халупу, щоб у ній сидіти, виглядати і звідти стріляти* (І. Багрянний);

12) зміни буття суб'єкта, наприклад: *Людина зробила ракету, але не може ще виробити на всій землі стільки хліба, щоб не гинути з голоду* (Ю. Мушкетик);

13) фізичного сприяння чи перешкоджання іншому об'єкту, наприклад: *Троян у той час перебував на своїй Попівщині, дозброював і доформовував проріділу бригаду, щоб поповнити свої магазини* (У. Самчук);

14) установа міжособистісних стосунків, наприклад: *Надворний маршал фон Дібен заздалегідь приладив усе, що було потрібне, щоб гідно прийняти знатного гостя* (Б. Лепкий);

2. Дієслівні предикати **знищення об'єкта** (бити, бомбити, громити, кришити, ламати, нищити, палити, підривати, плюндрувати, троцити, шматувати, убивати) організують такі складні речення з інфінітивом мети, у яких реалізована семантика:

1) уможливлення руху суб'єкта, наприклад: *А щоб іти вперед, усе розбивали вицент* (Б. Лепкий); *Насип бійці розкидали, щоб першими вирватись до переправи* (О. Гончар);

2) уможливлення переміщення об'єкта, наприклад: *Нарешті, щоб витягнути звідти палицю, Іван розтропив скло* (Г. Тютюнник);

3) створення іншого об'єкта: *І руки ці зламають мирний стилос, щоб знов творити розпочатий Рим* (Є. Маланюк);

4) уможливлення фізичної дії (впливу) над іншим об'єктом, наприклад: *Полк знищили в порох, щоб замучити й добити потім поранених, контужених чи захоплених у бою* (О. Довженко);

5) сприйняття суб'єктом іншого об'єкта, наприклад: *Хлопець розкидав наготовану купу, щоб побачити якомога більше, а перше тих людей, які прийшли увіковічнити володаря* (П. Загребельний);

6) демонстрації об'єкта, наприклад: *Молив я сонце у студені дні: Ти розтопи льодовиковий лід! Аби явить нам багатющий світ – Ліси, і трави, й зерна житяні; Щоб звірів нам явити, птахів, риб і соняшників цвіт коло садиб з теплом остріх, із чудом димарів* (П. Воронько);

7) зміни психічного стану суб'єкта, наприклад: *Озброєним, знічевленим лежням нічого не варто було проткнути чоловіка списом або врубати мечем, тільки щоб хоч трохи розважитися* (П. Загребельний);

8) психо-емоційного впливу на об'єкт, наприклад: *Спарта, щоб дошкулити Афінам, будь-що прагнула поруйнувати Візантію; Афіни ж, у свою чергу, щоб допекти Спарті, морили Візантію голодом* (П. Загребельний);

9) фізичного сприяння чи перешкоджання об'єкту, наприклад: *Розмовляли і душили вони один одного тихо, пошепки, щоб не дати нікому підійти* (О. Довженко).

3. Дієслівні предикати **фізичного впливу** (позитивного, негативного, нейтрального), **що призводить до змін в об'єкті** (автоматизувати, асфальтувати, барвити, барикадувати, бетонувати, білити, бруднити, бурити, вдосконалювати, вдягати, вимикати, випліскувати, випорожняти, вкривати, гасити, рвати, цикловати, цідити, цяткувати, цяцькувати, чавити, чалити, чистити, чорнити, шкребти, шліфувати, щепити, ялозити тощо) організовують такі складні речення з інфінітивом мети, у яких реалізована семантика:

1) уможливлення руху суб'єкта, наприклад: *Гриць закочував штани, аби перейти ріку, бо туди була дорога до міста* (В. Стефаник);

2) уможливлення переміщення іншого об'єкта, наприклад: *Коли німці відчиняли люки, щоб кинути гранати, з інших щілин по них стріляли і декількох убили* (О. Довженко);

3) створення іншого об'єкта, наприклад: *Острів, як криця, – це не фінські болота, котрі треба було загачувати кістками ваших дідів, щоб збудувати Санкт-Петербург* (Ю. Яновський);

4) подальшого фізичного впливу на цей самий об'єкт, наприклад: *Поклав обід на дорогу і збирає волосся на верх голови, аби приложити його капелюхом і виглядати, як обстрижений жовнір* (В. Стефаник);

5) фізичного впливу на інший об'єкт, наприклад: *...Прийдуть тисячі таких, як і я, і оддадуть тобі свої серця і душі, і ми їх запалимо, щоб освітить твої дороги, о жінко революції!..* (В. Сосюра); *Вікна були в хаті повіривані геть із рамами, й вона не могла їх нічим затулити, щоб засвітити світло* (І. Багрянний);

6) знищення іншого об'єкта, наприклад: *...А ми лічимо хотіли тим народне лихо, щоб гайдамацтво знищить і дати спокій Україні!* (І. Карпенко-Карий);

7) інтелектуальної чи пізнавальної діяльності суб'єкта, наприклад: *А наше діло – все це прополоти, Аби хоч крихту істини знайти* (Л. Костенко);

8) сприйняття суб'єктом цього самого або іншого об'єкта, наприклад: *Замкнули мужика, аби його добре оглянути, бо він з дуже далеких країв сюди завандрував* (В. Стефаник);

9) демонстрації об'єкта, наприклад: *А Хведот це приблизить, і принесе кілька квіток жовтих з болота і оповідає: “Володьку! Насі висні тааак цвітуть!” – і при тому аж очі приплющить, щоб це краще показати, як ті вишні цвітуть* (У. Самчук);

10) реалізації комунікативного акту, наприклад: *Я сам собі затискаю горло, щоб не крикнути* (Ю. Мушкетик); *Це робилося ще й задля того, щоб набалакаться всмак і дізнатись за міські новини* (І. Нечуй-Левицький);

11) зміни фізіологічного стану суб'єкта, наприклад: *Чубенко бив себе по голові, щоб прогнати біль* (Ю. Яновський);

10) зміни фізичного стану суб'єкта, наприклад: *Лежав і марив і зціплював зуби, щоб не стогнати* (І. Багрянний); *На помості корабельнім Розгорілося багаття, То матроси розпалили, Щоб заклякли руки зріти* (Леся Українка);

11) реалізації фізичного процесу, наприклад: *Аби тільки розбудити нас? (М. Стельмах); Коли на зиму залишимося, перше – тут, а друге – в цій кімнаті – думаємо помазати, побілити, грубку перекласти, щоб зиму якось кучерявіше перезимувати* (Остап Вишня);

12) зміни психічного стану: *Та це кілька я зашию, аби душу погодувати, – нема грейціря на топливце* (В. Стефаник); *За вірність її вклонялися віки І стріли не торкалися її тіла, Щоб не тривожить камяну печаль Найпершої солдатки степової* (П. Воронько);

14) психо-емоційного впливу на об'єкт, наприклад: *Двадцятого року, десь так під цю пору, а може, трохи пізніше, увійшли поляки і весь народ за шором гумами спорили, щоб втихомирити, а самого Семена два роки по куцах ганяли...* (У. Самчук); *А як він любив поратись біля бджіл та родючого дерева! Навіть дички щеплював у лісах, щоб чимсь порадувати чи здивувати людину* (М. Стельмах);

15) фізичного сприяння чи перешкоджання цьому самому чи іншому об'єкту, наприклад: *Він покривав оліфою стару ікону, щоб уберегти її від псування* (П. Загребельний); *І щоб врятувати той рукопис, довелося висадити в повітря аж цілу Варшаву!* (П. Загребельний);

16) установлення міжособистісних стосунків, наприклад: *Вилітали до сіней і вистуджували хату, вибігали крізь піч на стрих і товклися, аж стеля лупалася, дзвонили у вікна, аби його заманити надвір* (В. Стефаник); *Неначе нелюди зухвали, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і рванням* (О. Довженко);

Поділ дієслівних предикатів фізичної дії на три основні групи дав змогу виявити їхні основні властивості у приєднанні предикативної частини з інфінітивом мети в межах складного речення. Так, дослідження засвідчило, що найвищий потенціал у реалізації семантики мети мають дієслівні предикати на позначення фізичного впливу, що приводить до змін в об'єкті. Найнижчою здатністю володіють дієслова знищення об'єкта, що виявляється у відсутності значення деструктивної спрямованості дії на встановлення

міжособистісних стосунків, посесивних відношень, зміни фізичного чи фізіологічного стану суб'єкта, реалізації комунікативного акту чи інтелектуальної (пізнавальної) діяльності. Дієслівні предикати фізичної дії на позначення створення об'єкта також виявляють окремі нюанси у приєднанні предикативної частини з інфінітивом мети, засвідчуючи відсутність спрямованості на реалізацію комунікативного акту, встановлення посесивних відношень та ін.

Натомість особливістю аналізованих дієслівних предикатів є їхня здатність до експлікації мети зміни фізичних і фізіологічних процесів, а також внутрішня диференціація результатів власне фізичної дії, спрямованої на об'єкт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / Іван Романович Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / Александр Матвеевич Пешковский. – [8 изд., доп.]. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 510 с.

В статье представлен анализ особенностей семантико-синтаксической организации сложноподчиненных предложений цели с глагольными предикатами физической деятельности; охарактеризовано базовые глагольные предикаты деятельности, а также их роль в формировании структуры предложения, возможность открывать позиции для адverbальной синтаксемы со значением цели.

Ключевые слова: цель, сложное предложение, структурная схема, инфинитив, субъект, глагольный предикат, распространитель.

The article presents the analysis of characteristic features of semantic and syntactic organization of complex sentence with verbal predicates with the semantics of action.

The basic verbal predicates with semantics of action are characterized, together with their role in sentence structure formation and ability to open position for adverbial syntactic seme (syntaxeme) with meaning of purpose.

Key words: purpose, complex sentence, structural scheme, infinitive, subject, verbal predicate, spreader.